

Geachte lezer,

We kijken terug op een geslaagde slotconferentie van het ErfgoedDeal project “Watermolenlandschappen voor klimaatadaptatie” op 11 juni in kasteel Geldrop.

Met een gevarieerd programma hebben wij de lessen uit het ErfgoedDeal project “Watermolenlandschappen voor klimaatadaptatie” met u gedeeld. Een impressie van de geweldige dag delen we graag met u hieronder.

We zijn trots op de behaalde resultaten. Met dit project hebben we aangetoond dat het mogelijk is verandering te starten met cultuurhistorie als startpunt. Juist bij meervoudige opgaven.

Het vervuld ons ook met trots dat er zoveel belangstelling is buiten het project. Tot zelfs over de landsgrenzen. Om een paar te noemen: de initiatieven in Vlaanderen rond herstel van het watermolenlandschap bij de Nete. Het project ‘Land en Water’. De webinar ‘The craft of the Miller’ kreeg belangstelling uit Denemarken, Engeland en de VS . Een nieuw Interreg project rond toerisme en VR in watermolenlandschappen dat in wording is samen met onze Vlaamse partners.

Met recht kunnen we stellen dat dit slotcongres een startcongres is voor nieuwe initiatieven.

Dank daarvoor.

Samen zetten we de schouders eronder!

Wim Haarmann

Riet Meijer

Provincie Noord-Brabant

Molenstichting Noord-Brabant

Provincie Noord-Brabant

molenstichting
Noord-Brabant

Excursie naar het watermolenlandschap van de Collse watermolen

De week begon onstuimig en wisselvallig. Pinksteren was koud en een paar forse regenbuien kletterden toen naar beneden. “Zou het nu wel of niet regenen op woensdag tijdens de excursie?”, zo vroeg menig een zich af. De dag begon gelukkig met een stralende zon. Een dertigtal deelnemers stapten met veelal stoere laarzen het restaurant d’n kleine Dommel binnen, waar de veldexcursie, geheel volgens Brabantse traditie begon met Koffie en Kennismaken.

Na de koffie, loopt iedereen traag (met het tempo waarin het water door de Dommel stroomt) in een lang lint naar de Collse watermolen, waar de oliemolen het lijnzaad aan het pletten is. De indrukwekkende langzaam ronddraaiende stenen, de afwezigheid van ieder geluid, behalve het ruisen van het water, het gepassioneerd vertellen van de molenaars trekt lang de aandacht.

Het enthousiasme van Hans de Mars, de excursieleider, is onweerstaanbaar en leidt iedereen naar de overlaat, de plek waar het water opgestuwd wordt. Het waterschap heeft een paar jaar geleden de overlaat herbouwd. Een geslaagd voorbeeld hoe moderne technieken in het landschap weggewerkt kunnen worden.

Een smal pad voert het gezelschap dieper het landschap in. Aan weerszijden van het pad staat het gras en riet manshoog in drassige grond. Daar kun je beter niet gaan lopen! Tot ieders verwondering was het pad zelf, ondanks de hevige regen in voorgaande dagen, niet modderig en goed begaanbaar. Het lag wat hoger, maar toch. Zou het extreem droge voorjaar hier debet aan zijn? “Vermoedelijk is een deel van dit gebied lang geleden opgehoogd”, vertelt Hans. “Het gebied is een echt cultuurlandschap, door de mens gevormd en gebruikt”. Even verderop wordt dat duidelijk als het pad ons door een klein geriefbos leidt. In vroeger tijden werd hout uit dit soort bossen gebruikt.

Al wandelend en luisterend naar Hans’ verhalen glijdt de tijd ongemerkt voorbij. Hier is het goed toeven! Helaas, de dag is lang en het programma is vol. Op naar het slotcongres. De enkeling die geen laarzen aan heeft, maar gewone schoenen oogt tevreden en concludeert: “Jullie hebben voor niks de laarzen aangedaan!”

Een breed draagvlak voor het watermolenlandschap

“Waar komen jullie vandaan?” De dagvoorzitter stelt een vraag en oogst met deze vraag meteen rijkdom. De aanwezigen blijken uit alle windstreken te komen; ja zelfs uit Vlaanderen. Ze zijn beroepsmatig, werkzaam voor Rijk, Provincie, Gemeente of maatschappelijke instellingen betrokken bij of vrijwillig geïnteresseerd in erfgoed, natuur en landschap, malen, waterbeheer. Ja zelfs een foodarcheoloog is aanwezig. Het is duidelijk dat hier iedereen die het watermolenlandschap een warm hart toedraagt vandaag aanwezig is. Vanwaar die belangstelling en betrokkenheid van zovelen? Alwijn Ten Cate, bestuurder van de molenstichting Noord-Brabant die initiatiefnemer is van het ErfgoedDeal project, vat het kernachtig samen: “Water doet iets met je, het trekt aan je”. Hij kan het weten, want zelfs nu hij wethouder is in Schouwen Duiveland (Zeeland), is hij nog steeds nauw betrokken bij het project.

“Een molen is niet alleen een gebouw en de Dommel was de Dommel niet geweest als er geen molens op hadden gestaan”. Het is een stelling, die gaandeweg het slotcongres duidelijk wordt.

Erfgoed als vector: Nieuwe perspectieven op oude (water)systemen

Joks Janssen, professor of Practice verbonden aan Tilburg University, schildert de context ruim in de key-note. Het ministerie van ruimtelijke ordening is al lang opgeheven, want Nederland is af, dacht men. maar is dat zo? Want de kern, het wezen van Nederland is bouw. Nederland is één groot cultuurlandschap. Alle grote hedendaagse problemen, energie, landbouw, klimaat, hebben een ruimtelijke component. Zoals vlak na WOII Nederland voor de grote opgave stond het land opnieuw op te bouwen, “de wederopbouw”, zo staat het land nu voor de grote opgave voor de ‘wederombouw’. We lopen aan tegen de grenzen van maakbaarheid. Tegelijkertijd worden we gedwongen de extreme gevolgen van de klimaatverandering te mitigeren. Dit vraagt om een radicaal andere aanpak: adaptie aan natuur en netwerken in plaats van een hiërarchische top-down technische aanpak. De erfgoedsector kan een heel belangrijke rol spelen in het aandragen van oplossingen voor hedendaagse problemen. Enkele voorbeelden: veenweiden slaan veel CO2 op. Het watersysteem in rivierenland is weerbaarder dankzij projecten als ‘geef rivieren de ruimte’ en revitalisatie van oude vloeiveides.

In de zaal wordt geknikt. “We moeten niet te voorzichtig zijn met een enge geïnterpreteerde betekenis van erfgoed. Het is veel meer dan een gebouw”, vindt ook Brabants Landschap. Het historische landschap is ontstaan door kennis, innovatie en participatie in het verleden. De kennis eenmaal ontsloten geeft oplossingsrichtingen voor de problemen waar we nu voor staan. Erfgoed wordt zo een richtinggever. Een vector. Het watermolenlandschap is een van de voorbeelden van een dergelijk landschap.

In de verschillende workshops wordt deze uitdagende complexiteit van “wederombouw” duidelijk gemaakt.

Het Waterkabinet in het watermolenlandschap

“Wederombouw is een geweldige uitdaging”, want het waterbeleid bijvoorbeeld wordt gedaan door ingenieurs. Zij worden gedreven door angst (voor natte voeten) en werken het liefst vanuit een tabula rasa. Hoe kun je die collega’s “open maken”, zo vraagt een van aanwezigen uit Vlaanderen zich af. Het is een cultuuromslag die begint met een bestuursomslag. Hoe los je dat op? Maak ze deelgenoot van brede

projecten waarbij ze leren kijken in de breedte. Precies dat is wat gedaan is in dit ErfgoedDeal project. Het historisch watermolenlandschap is een resultante van traditioneel waterbeheer, natuurbeheer en landbouw. De kennis is multidisciplinair. Alle belanghebbenden moeten rond de tafel. De biografie en verbeelding van het landschap blijkt een belangrijke motivator om mensen mee te krijgen in de discussie.

Het waterkabinet is een kleine oefening om dit complexe proces aan den lijve te ondervinden. Iedere deelnemer kiest een rol, een belanghebbende stem in het watermolenlandschap: bewoners, vogels, vissen, planten en andere dieren, het water en het land. Al gauw blijkt dat de botsende belangen spanningen oproepen. Onder tijdsdruk worden discussies platgeslagen en sommigen worden overstemd. Consensus bereiken is en blijft moeilijk zeker als de tijd beperkt is.

→ **Les 1: Ontwerp als strategie rond historische landschappen**

Flexibel peilbeheer met molen- en stuwrechten

Waterschap de Dommel, partner van het ErfgoedDeal project, weet maar al te goed dat praten alleen niet voldoende is en worstelt in de dagelijkse praktijk met complexe problemen. Zo is bijvoorbeeld de stuw van de Opwettense watermolen aan vervanging toe. De kans dat stuw bezwijkt is groot. Zou dat gebeuren, dan verdroogt het watermolenlandschap stroomopwaarts. De stuw is dus erg belangrijk

voor de waterhuishouding in het gebied en in particulier bezit. Wat komt er allemaal bij kijken? De kader richtlijn water is de ene richtinggever. Vissen moeten stroomopwaarts kunnen migreren. De nieuwe stuw moet voldoende capaciteit hebben om piekbelastingen te kunnen afvoeren. Het erfgoed is de andere richtinggever. De molen moet kunnen malen. De natte natuur van het watermolenlandschap kan als een spons werken. Het watersysteem in het beekdal vraagt door de klimaatverandering om een dynamisch peilbeheer. Automatisering is onvermijdelijk. Vele vragen moeten beantwoord worden. Na lang, zeer lang overleg, een uitgebreide variantenstudie, een historische systeemvisie, komt er een definitief ontwerp tot stand. Met een aantal historische mijlpalen: Het molenpeilbesluit dat historisch slechts twee maximum peilen vaststelde (een voor de zomer en een voor de winter), krijgt twee nieuwe peilen: een streefpeil en een minimumpeil. Waar voorheen de stuw alleen diende voor het opstuwen van het water voor het molenbedrijf, krijgt de molen met de introductie van de twee nieuwe peilen expliciet ook een functie in het duurzaam waterbeheer van het gebied in droge tijden. Het watermolenlandschap kan blijven functioneren als buffer. De molen kan blijven malen.

→ **Les 2: Erfgoed als vector bij meervoudige opgaven**

Ontdek oude watermolenlandschappen

Watermolenlandschappen zijn vaak breder dan een projectgebied, gemeentegrens of landsgrens. Watersystemen hebben altijd een internationale component: “Wil je Nederland kennen, dan moet je de Rijn kennen”.

In historische kaarten zien we dat de Nederlanden vroeger waren opgedeeld in heerlijkheden, waar ‘heren’ de baas waren. Die heren hadden allerlei rechten: molenrechten, visrechten,

jachtrechten en het recht op delen van de opbrengst van het land (dat bemest moest kunnen worden, bevoeid moest kunnen worden, waarvoor productiebos nodig was...).

Het landschap werd toen integraler vanuit de heerlijkheid bekeken. Landbouw, jacht, visserij, bewoning, bossen voor natuur en productie, water voor molens, bevoeding, visserij, tuinen en drinkwater vormden een eenheid en mochten elkaar allemaal niet dwarszitten. De heer ging zijn eigen heerlijke rechten niet tegen elkaar uitspelen.

Vandaag hebben we te maken met verzuiling in professies: ecologen, agrariërs, landschapsarchitecten.... We moeten Water-, bodem- én cultuurhistorisch sturend gaan denken en geen scheiding meer maken tussen natuur en cultuur. Historische ideeën kunnen daarbij helpen als concept en informatie (<https://rce.webgis.nl/nl/map/erfgoedatlas> en <https://rce.webgis.nl/nl/map/leven-met-water>)

→ Les 3: Cultuurhistorie als startpunt voor nieuwe initiatieven

De keukentafel als werkplaats

Voor het gebied gemaakt naast de Spoordonkse watermolen is een *watersysteemvisie* gemaakt. Het plan was om het gebied in te zetten als een klimaatbuffer. Zo’n buffer houdt tijdelijk water vast als er sprake is van een hoge waterstand of piekafvoer van de Beerze. Dankzij die buffer is de impact van droogte in hete periodes en de kans op wateroverlast bij hevige regenbuien minder groot. ARK, de uitvoeringsorganisatie, heeft een

‘praatplaat’ laten maken en heeft een bewonersavond georganiseerd. De plaat schetste hoe het landschap eruit zou komen te zien en welke planten en dieren er zouden komen. Ja, daar was eigenlijk niemand op tegen. Alleen, nou was de bewonersavond toevalligerwijs net in een heel nat jaar. De omwonenden hadden het water tot in de kruipkelders staan. Toen kwamen de bezwaren!. Mensen wilden hun vrije uitzicht behouden en geen bos voor de deur. En de wethouder wilde het oorspronkelijk agrarische gebied niet zomaar omzetten naar een natuurgebied. En dan was er nog een boer die het land ook wel had willen kopen. Jarenlang was het beleid om zoveel mogelijk water af te voeren en nu is ‘water vasthouden’ het devies. Dat is wel een omslag. Wat is wijsheid? Niet één visie is de beste. Iedereen heeft zijn eigen perspectief, kennis en ervaring en daar moet je het samen over hebben. Aan de keukentafel. Hoelang? Lang! Drie jaar ErfgoedDeal is eigenlijk te kort als er zoveel verschillende visies van stakeholders en de beleidsprocessen rond gebiedsinrichting bestaan.

→ Les 4: Vergroot tijdig het draagvlak door participatie en het smeden van allianties

Watermolens als drager van het landschap

De Dommel is geen 'natuurlijke beek' al lijkt dat wel zo. De loop en het landschap is door menselijk ingrijpen met de bouw van watermolens sterk beïnvloed. De eerste watermolens waren kleine schuurtjes met een simpel rad. In de latere middeleeuwen behoorden watermolens toe aan kloosters of kastelen. Het watermolenlandschap vol broekbos, zeggemoeras en vochtig hooiland is ontstaan door eeuwenlange opstuwing en functioneert

als een spons: In natte tijden zuigt zij zich vol met water dat zij in droge periodes slechts langzaam weer vrijgeeft. Deze sponswerking is precies wat nodig is om nadelige gevolgen van de klimaatverandering te mitigeren. Bij de uitvoeringsprojecten van Spoordonk, Opwetten en Venbergen wordt het watermolenlandschap hersteld om water duurzaam te bufferen en natte natuur te herontwikkelen. Hans de Mars, ecohydroloog bij Haskoning reikt een aantal praktische handvatten voor planvorming aan: het watermolenpaspoort, de Historisch Ecohydrologische Watersysteemvisie, het Cascade-model en het veldatelier. Want watermolenlandschappen zijn niet alleen nuttige klimaatbuffers, maar ook een groene long en een prachtig historisch landschap voor de mensen die er wonen en werken.

→ **Les 5: omgevingswet als kans / watermolenlandschap als spons voor de toekomst**

Maak een belevenis van het watermolenlandschap

Natuurgrenspark De Groote Heide heeft samen met Brabant Partners en Buas het Dommelpad ontwikkeld tot een wandeling langs watermolens die als een kralensnoer in het watermolenlandschap liggen. Wandelen is populairder dan ooit. Mensen trekken erop uit, gaan de natuur in om iets te beleven. Wandelaars kunnen al genietend ervaren wat het effect is van opstuwing van het water op het landschap. Hoe maak je een wandeling tot een totaal beleving? Met beeldende verhalen. BUas

heeft een aanzet gemaakt met de storytelling methode. In het verhaal Macht en Kracht vertelt zij van de waterdruppel die vanuit het Kempisch Plateau de Dommel in gaat. Kan het tastbaarder? Daarvoor heb je ondernemers langs de route nodig die speciale duurzame producten aanbieden, arrangementen, vervoer. Kleine herinneringen al of niet tastbaar die later een verhaal worden: "weet je nog bij die watermolen, toen..."

→ **Les 6: Verhalen vertellen**

Plenaire sessie – drie stellingen

Stelling 1: Zolang erfgoed vooral beschermd wordt, in plaats van ingezet, blijft het maatschappelijk irrelevant

- Is dit niet een schijnbare tegenstelling? Juist door erfgoed in te zetten wordt zij beschermd. Kerken zijn hiervan een voorbeeld. Hun oorspronkelijke functie vervalst, maar ze krijgen een andere.
- Erfgoed heeft een intrinsieke waarde. Kennen we die allemaal? We moeten alle erfgoedwaarden eerst in beeld brengen.
- Wat is het criterium van maatschappelijk relevant zijn? Is dat niet tijdgebonden? Poldermolens vroeger: waterbescherming in oorlogstijd. Tegenwoordig weer interessant. Zo ook Wouda (stoom)gemaal.
- Wordt erfgoed in brede betekenis wel goed beschermd? Denk aan landschappen, ambachten... Hoe effectief is een bescherming? (Het beroep molenaar is bijvoorbeeld immaterieel erfgoed; de bescherming levert niet altijd veel op...).

Conclusie: Vaak worden er eerst plannen gemaakt, om daarna als sluitstuk de gevolgen voor het erfgoed te bekijken. Bij ontwerpers in de ontwerpfase is ongelooflijk veel behoefte aan verhalen. Het zou zonde zijn om vooraf niet naar alle waarden te kijken. Niet alleen de economische waarde is immers belangrijk.

Stelling 2: Erfgoed als leidend principe is belangrijker dan water en bodem als leidend principe.

- Is het Nederlandse landschap geen erfgoed?
- Wat is erfgoed? Soms is het beter om sectoraal te beginnen, dan ontdek je samenhang en het grotere geheel.
- Erfgoed draagt bij aan positief levensgevoel.

- Geschiedenis van het landschap is niet te onderschatten.
- Is water en bodem ook geen erfgoed?
- Water en bodem is meer dan erfgoed. Energie is ook van belang.
- Een molenpaspoort die alle waarden van een molen in haar (sociale en natuurlijke omgeving beschrijft is niet voldoende. Je komt er niet als je roept “Ik ben belangrijk. Dat spel moet goed c.q. beter gespeeld worden.

Conclusie: Erfgoed versterkt water en bodem. Hoe meer je weet, hoe meer het elkaar wederzijds kan versterken. Hoe heeft de mens gebruik gemaakt van het natuurlijk systeem. Als je dat doorgrondt, kun je erfgoed een prominentere plek geven. Samenhang met het sociaal economisch systeem versterkt het erfgoed. Daarvoor is het zaak molens veel eerder in het traject te betrekken.

Stelling 3: Participatie van bewoners en molenaars is een uitdagender vraagstuk dan technische expertise voor klimaatadaptatie.

- Hoe krijg je ze rond de tafel en bereik je consensus?
- Lokale mensen worden vaak overruled.
- Participatie is belangrijk. Zoveel belangen: molenaars, natte kelders. Ruimte voor voedsel....
- Teveel experts, groot gevaar dat ze te eenzijdig zijn.
- Het verleden dacht ook dat ze het goed deden. We moeten de oerwijsheden levend houden.

Conclusie: Draagvlak komt niet vanzelf. Mensen denken vanuit hun eigen achtergrond. Participatie opstarten tegelijk met visievorming schept vertrouwen zeker als bewoners en molenaars gezien worden als ervaringsdeskundigen. Het is van belang om dat niet ad hoc te doen maar op gezette tijden.